

**ЈУСТИНИЈАНОВИТЕ „ИНСТИТУЦИИ“ –
ПРВИОТ ВИЗАНТИСКИ ПРАВЕН УЧЕБНИК СО ЗАКОНСКА СИЛА**

А н с т р а к т: Трудот што е пред вас се занимава со еден важен аспект на правно-историска проблематика за т.н. Јустинијанова кодификација (лат. *Corpus Iuris Civilis Romani*), која го опфаќа правното наследство на целокупното Римско право. Поконкретно, авторот прави обид за расветлување на низа значајни прашања на правната романистика кои се однесуваат на: начинот на создавање, структурата, содржината, важноста, значењето, важењето и начинот на цитирање на познатите „Институции“ на источно-ромејскиот, т.е. византискиот император Јустинијан Први Велики (VI век). Меѓудругото, даден е и посебен осврт на реформата во високото правно образование во Византија, со акцент на правните студии кои се одвивале на тогашните две најдобри државни Високи правни школи – онаа во Бејрут и онаа во Константинопол. Кон крајот на трудот, авторот прави пионерски обид, за прв пат на македонски јазик, да ја преведе царската конституција *Imperatoriam maiestatem* (21 ноември 533 година) која се смета за своевиден вовед, односно предговор или преамбула на Институциите.

Клучни зборови: *Јустинијанова кодификација; Институции; Трибонијан; Високи правни школи; инскрипција.*

APASIEV Dimitar²

**JUSTINIAN'S INSTITUTES –
THE FIRST BYZANTINE LAW TEXTBOOK WITH THE FORCE OF LAW**

А б с т р а к т: This paper deals with an important aspect of the legal-historical problem of the so-called *Justinian's codification* (лат. *Corpus Iuris Civilis Romani*), which includes the legal heritage of the entire Roman law. More specifically, the author makes an attempt to shed light on a series of significant issues of 'legal romanistic' that refer to: the manner of creation, structure, content, importance, meaning, validity and manner of citation of the famous "Institutes" of Eastern Roman, i.e. the Byzantine emperor Justinian I the Great (6th century). Among other things, a special review of the reform in the higher legal education in Byzantium is given, with an emphasis on the legal studies that took place at the then two best state law schools – the one in Beirut (present-day Lebanon) and the one in Constantinople (Istanbul, present-day Turkey). Towards the end of the paper, the author makes a pioneering attempt, for the first time in the Macedonian language, to translate the imperial constitution *Imperatoriam maiestatem* (November 21, 533), which is considered the introduction, i.e. preface or preamble to the *Institutes*.

Key-words: *Justinian's codification; Institutes; Tribonian; Law schools; inscription.*

1. ВОВЕД

Фоербах (Ludwig Feuerbach / 1804–1872) знаел да каже дека во целокупната европска историја постојат само три книги кои никогаш не смеат да се турнат во забрав: христијанската Библија, Јустинијановиот *Corpus Iuris Civilis Romani* и Марксовиот „Капитал“, оти токму од нив најмногу се храни човештвото. Познатата и огромна **Јустинијанова кодификација** (VI век), која не само што е ненадминлив правен монумент, туку и круна на преславно многувековно римско правно творештво, е составена од вкупно четири тома: Дигести; Институции; Кодекс и

¹ Вонреден професор на Државен универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Правен факултет, Катедра за граѓанско право, dimitar.apasiev@ugd.edu.mk

² Associate professor at State University “Goce Delcev” – Stip, Faculty of Law, Department of Civil Law, dimitar.apasiev@ugd.edu.mk

Новели! Според германскиот правен философ Дулкејт (Gerhard Dulckeit / 1904–1954), томовите на кодификацијата на царот Јустинијан биле создавани по следниов хронолошки редослед: првичниот *Codex I*, или уште попознат како *Novus Codex Iustinianus* е создаден во периодот 528–529 година, од страна на Десетчлената јустинијанова комисија – но, тој не е зачуван и затоа не се брои.³

(1) *Дигестите* (лат. *Digesta*), или на грчки *Пандекти* (*Pandectae*), како кодификација на целокупниот римски правен поредок на *Ius*,⁴ се создавани од 530 до 533 год., од страна на Шеснаесетчлената царска комисија, и тие се најобемниот том од кодификацијата, кој е еден и пол пати поголем од целата Библија.

(2) Потоа следуваат *Институциите* или *Институциите* (*Institutiones*), познати уште и како *Основи* или *Елементи* (грч. *Elementa*), кои се создадени во 533-та од страна на најмалубројната Тричлена комисија – а за кои, во продолжение, најмногу ќе стане збор.

(3) Следен на ред е *Кодексот* (*Codex Iustinianus* / *Codex II* / *Codex Repetitio Praelactionis*), што во буквален превод значи „Кодексот прифатен по второто читање“ или „Кодексот усвоен по повторното разгледување“. Тој е, всушност, второ изменето, дополнето, преработено и пречистено издание на првичниот *Novus Codex Iustinianus* (529), како своевидна кодификација на римскиот правен поредок на *leges*,⁵ кој е компилиран во 534 од страна на Четиричлената комисија. Делото создадено од страна на оваа комисија, за наша среќа, е сочувано до ден денес и содржи вкупно 12 книги, а по својата големина е колку една половина од *Дигестите*.

(4) Конечно, последниот том од кодификацијата ја сочинуваат *Новелите* (*Novellae Constitutiones*) кои се собирали цели две децении – поточно од 535, па сè до 555 год., каде што се содржани околу 150 царски конституции кои се плод на законодавната дејност на Јустинијан, а се однесуваат на речиси сите области од правниот живот. По издавањето на *Новелите*, последните две децении од своето владеење, веќе остарениот Јустинијан, тековно, издавал и други конституции – но, веќе покрај себе ги немал разборитите правници кои му помогнале во кодификаторското дело, па овие негови законски формулации се со далеку послаб квалитет.

2. МЕСТОТО НА ЈУСТИНИЈАНОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ ВО СТРУКТУРАТА НА НЕГОВИОТ „КОРПУС“

Значи, она што ние го знаеме како „Јустинијанова кодификација“, всушност, е систематски создавана правна компилација низ скоро тридецениски етапи – па, согласно на тоа, таа се состои од четири [а не пет] томови, т.е. составни делови, кои без никаков проблем може да опстојуваат и како самостојни целини. Впрочем, сите овие поголеми или помали томови на кодификацијата егзистирале како посебни целини, сè додека – во 1583 година, во Женева – познатиот хуманист, калвинист и јурист Дионисиус Готофредус (1549–1622),⁶ припадник на

³ Јустинијан Први, набрзо по официјалното стапување на власт, односно, во февруари 528 год., дава налог да се формира Првата царска комисија која требало да ги кодифицира дотогаш донесените царски конституции (*constitutiones principum*). Основната комисииска цел била да се направи збирка на сите императорски одлуки (*constitutio haec quae necessario*), т.е. примарно да се позанимава со она што се нарекувало „императорско право“. Во оваа Десетчлена комисија членуваа и еминентните правници од калибарот на Трибонијан – идниот раководител на компилацијата.

⁴ Поредокот на *Ius*, во периодот на Доминатот уште наречен и *Ius vetus* или *Ius antiquum* = т.н. *Старо право*, за да се разликува од царските закони и пресуди кои, пак, го сочинувале т.н. *Ius novum*. *Ius vetus* во себе ги инкорпорира поранешните два правни поредока на римското право: *Ius civile* и *Ius gentium*, поради бришењето на разликата што постоела меѓу „граѓаните“ и „перегрините“ и издначувањето на сите слободни жители на Империјата, кои сега станале поданици на императорот. Со називот *Ius* во доцната империја, всушност, се означувало некогашното преткласично и класично римско право, односно сите правни извори кои не биле царски конституции, понекогаш навраќајќи се дури и до легендарниот Закон на XII таблицы.

⁵ Поредокот на *leges*, уште наречен и *Ius novum* = т.н. *Ново [живо] право*, или „примарно царско законодавство“, всушност, било она позитивно важечко право кое извираше од царските одлуки, т.е. конституциите на принципот – кои, пак, ги носеа римските императори во рамките на својата законодавна и правосудна дејност.

⁶ Уште е познат и како Дионис Готофред или Денис Годафреј (Dionysius Gothofredus или Denis Godefroy / 1549–1622). Потекнувал од познатата француска благородничка фамилија која дала голем број средновековни правници и историчари. Дионис, кој бил роден во Париз, студирал право во Лувен (Белгија), Келн и Хајделберг (Германија), а подоцна станал професор по римско право на универзитетите во Женева (Швајцарија) и Стразбур (Франција). Негови преписки со познати личности од тоа време се зачувани до ден денес во Британскиот музеј, како и во музеите во Базел и Париз. Негов помал син е Јакобус Готофредус / Јакоб Готофред / Жак Годафреј (Jacobus Gothofredus / 1587–1652)

француската *Школа на елегантната јуриспруденција*, не ја издал првата интегрална печатена верзија на **Corpus Iuris Civilis** (*Корпусот на цивилното право* / XVI век), по што овој описен латински назив станува општоприфатен синоним за големата Јустинијанова кодификација. По ова капитално издание, следуваат уште најмалку дваесетина други европски изданија на Корпусот, од кои најпознати се оние од Амстердам (1663) и од Лајпциг (1740). Во текот на XIX век, *Corpus Iuris Civilis* ќе биде преведен на француски, германски, италијански и шпански јазик; во XX век за прв пат ќе биде преведен на англиски јазик; а дури во XXI век – и на руски јазик (2002–2005). За жал, до ден денес – освен одредени фрагменти – сè уште нема целосен превод на ова капитално дело на македонски јазик.

Институциите на Јустинијан (*Institutiones Iustiniani* / 533), всушност се вториот и најмал том на Јустинијановата кодификација „Corpus Iuris Civilis“, кој е објавен паралелно со објавувањето на Дигестите и го следи образецот на старите добри правни учебници. Имено, уште додека се подготвувале обемните Дигести/Пандекти, Јустинијан почувствувал потреба од структурна реформа на високото правно образование, кое веќе станало сувопарно. Па затоа, во *Constitutio Tanta de Confirmatione Digestorum* (16 декември 533), на едно место, тој вели:

Но, кога увидовме дека таквата многу голема мудрост не може да биде совладана од неуките луѓе [и лаици], ниту од оние [почетници] кои допрва дошле во предворјето на правната наука, настојувајќи да продрат во нејзините тајни, заклучивме дека треба да се припреми и едно [квалитетно правно] дело помало по обем, за да можат [студентите по право] – откако ќе се запознаат и ќе ги прифатат првите основи на науката – да навлезат во длабочината на правото, прифаќајќи го [на тој начин] овој најубав зборник на правната наука, но не [на слепо и] со затворени очи. Потоа им наредивме на Трибонијан – возвишениот маж кој го одредивме и за раководител на целото ова дело, како и на пресветлите мажи Теофил и Доротеј – многуречитите професори по право, да ни пристапат, па по теркот на сите книги кои старите правници ги составиле, а во кои биле содржани основите на правото и го носеле името „Институции“, посебно да изберат и земат сè што ним им се чини корисно и згодно, па оттука – бидејќи ги прочитаа и [во нив] го пронајдоа она што му одговара на нашето време – тоа успеаја да го земат и распоредат во [само] четири книги, за да биде прва и главна основа на целокупната правна наука, како би можеле младинците, откако ќе ги сфатат [и научат], понатаму да ги совладаат потешките и посовршени делови од правната наука. Воедно, ги опоменаваме споменатите [тројца разборити мажи] да ги имаат на ум и нашите [царски] конституции, кои ги донесуваме заради исправање на одредени [спорни] правни прашања, и да не забораваат да ги внесат и овие [тековни] исправки – за да [на тој начин] постане јасно што од порано било несигурно, а што сега станало сигурно [и зацврстено]. Кога ова [учебникарско] дело беше [брзо] завршено од нивна страна, па ни беше поднесено [на усвојување] и прочитано, [ние] го примивме со спремен дух [и полетен жар], па заклучивме дека не е недостојно на нашите желби, по што наредивме дека овие споменати [четири елементарни] книги [во иднина] ќе имаат сила на конституции [т.е. ќе важат како да се закон] – што, пак, јасно го изложивме во нашиот [свечен] говор⁷ кој го внесовме како [еден вид] вовед на самото дело.⁸

Токму ова „помало дело“ се Институциите, кои се напишани на **латински јазик**, и тоа истата година кога се публикувани и Дигестите. Разликата е во тоа што тие [Институциите] се составени од Тричлената, а не од Шеснаесетчлената комисија! Но, поради фактот што

кој, пак, е познат по тоа што го издал големото средновековно коментаторско издание на Теодосиевиот кодекс (*Codex Theodosianus* / V век).

⁷ Тука Јустинијан реферира на познатата конституција *Imperatoriam maiestatem* (533) која, всушност, е преамбула на неговите Институции. Целата содржина на оваа конституција е приложена на крајот од овој труд.

⁸ *Constitutio Tanta*, т. 11.

кодификацијата била на латински јазик – освен Новелите – а *грчкиот јазик* веќе бил паралелен службен јазик, Јустинијан дозволил неговата кодификација механички да се преведе на грчки (*κατά πόδα/ kata podes*), но „по оној ист ред и редослед по кои тие се изложени во [оригиналниот] латински текст“!⁹ На овој начин се овозможило нејзино практично вообличување, односно таа да се систематизира со составување „индекси“ (*index / indices*), т.е. резимеа за одредени правни теми и да се приберат т.н. „споредбени места“ на титулусите (*παράτιτλα / paratiitla*). Впрочем, најпознатите тогашни византиски правници – Теофил, Доротеј, Стефан и Кирил – пишувале вакви „индиции“ за Јустинијановите Дигести, и биле познати под името „индикевтаи“ (грч. *indikeutai*).

3. ВИСТИНСКИТЕ ДОНОСИТЕЛИ НА ИНСТИТУЦИИТЕ

Доносител на Институциите е „великиот император и триумфатор“ **Јустинијан Први Велики** (*Iustinianus Primus Maximus / ок. 482–565*), чие вистинско име е Флавиј Петрус Сабатиј (*Flavius Petrus Sabatius*). Тој е последниот римски и првиот византиски цар во вистинска смисла на зборот, кого Источната православна црква го смета за ортодоксен светец, најверојатно поради тоа што тој е градителот на најголемата православна црква во тоа време – „Света Софија“ во денешен Истанбул.¹⁰ Роден е во скромно селско семејство во Тауресиум (*Taurision*, т.е. Тауресиј / Таврисиј / Таврезии), тогашна Дарданија, во диоцезата Мизија, префектура Илирик – што е, всушност, денешното село Таор,¹¹ кое се наоѓа на 20-на километри југоисточно од нашиот главен град Скопје (Република Македонија), и најверојатно имал словенско потекло!? На императорскиот двор во Константинопол дошол мошне млад, на повик на својот вујко – императорот Јустин I (*Iustinus / вл. 518–527*) кој, подоцна, му станал и адоптивен татко, бидејќи тој немал деца во бракот со неговата жена Еуфемиија (*Euphemia / ум. 520*).¹² Таму Јустинијан се стекнал со солидно образование во областа на теологијата, историјата и правото. Конзул¹³ постанал во 521 год. [на 39 годишна возраст]; за цезар бил прогласен во 525 год. [на 43 годишна возраст]; а на престолот се искачил веќе во зрела доба, по смртта на неговиот претходник Јустин Први – во 527 год. [на 45 годишна возраст], кога конечно е прогласен за Август. По ова започнува неговото долго и успешно, безмалку четиридецениско монархистичко и реакционерно владеење, познато како *цезаропанизам*, кое трае сè до неговата смрт во 565 година, во длабока старост [кога имал 83 години]. Погребан е во византиската царска гробница во Црквата на Светите Апостоли во Цариград, која подоцна е урната од страна на Турците, за да направат место за истанбулската џамија Фатих. За време на неговиот живот видна улога имала и неговата влијателна и контроверзна жена со цврст карактер, царицата Теодора (*Theodora I / ок. 500–548*) – која, покрај што била еретик-монофизит, била и некогашна актерка и куртизана, а со која немале свое потомство. Покрај градителството и кодификацијата на римското право, Јустинијан е познат и по своите освојувачки походи против тогашните полуфеудални варварски државни формации, односно по тоа што ја проширил својата власт над некогашните територии на Римското царство од времето на неговите најдобри денови – после примирјето со Персијците, неговите верни

⁹ *Ibid.*, т. 21.

¹⁰ Но, интересно е да се напомене и помалку познатиот факт дека Јустинијан е автор и на два теолошки трактата: *Против Ориген (Liber adversus Origenem)* и списот *Против Трете поглавја (Confessio rectae fidei adversus Tria Capitula)*.

¹¹ Тоа населено место се наоѓа сосем близу до с. Бадеријан – некогашното античко утврдување *Vederiana*, забележано на римската карта *Tabula Peutingeriana*, на XXI милја од *Scupi*, близу денешно Катланово (скопско) од каде што, всушност, потекнувал неговиот роднина – императорот Јустин. Впрочем, и археолошките ископувања во ова место, покрај огромните подвижни наоди, пронајдоа и Тетрапиргион, т.е. Четирикулие – четвороаголно утврдување со агли на краевите, идентично на описот што го дава Јустинијановиот секретар Прокопиј Кесариски во неговото панегирично дело *За Јустинијановите градби (De Aedificiis / ок. 553–555)*.

¹² Инаку, Јустинијан имал и брат, од кого имал и внук кој се викал Герман. Овој, пак, се оженил за Матасунта – внуката на готскиот крал Теодорик Велики (*Theodoric или Theoderik / 454–526*), со која што имале и ќерка кој се викала Јустина (*Iustina*). Но, овој императорски внук, кој паднал во немилост на јустинијановата сопруга – царицата Теодора, умира за време на борбите против побунетиот остроготски водач Тотила (VI век).

¹³ „Конзул“ (*consul*) била врховна цивилна и војничка магистратура во времето на римската Република, со едногодишен мандат, којашто после Принципатот го губи своето значење, но продолжува да се смета за честита функција и почесна државна титула, што може да се види и по тоа што долги векови се задржала традицијата на датирање, т.е. именување на годините по името на конзулите кои биле избрани да служат таа година – обичај којшто бил укинат од страна на Јустинијан, во 537 год.

генерали Велизар (Belisarius / ок. 500–565) и евнухот Нарзес (Narses / ок. 478/480–567/574) ги победиле Остроготите, освојувајќи ја Равена во денешна Италија, како и Вандалите во Северна Африка, а бил повратен и дел од Шпанија. За време на неговото владеење се случил и масовниот продор на Словените на Балканот, преку реките Сава и Дунав.

Но, практично, духовен татко, односно, главен и вистински творец, уредник, приредувач и редактор на Јустинијановата кодификација е учениот **Трибонијан** (Tribonianus / ок. 475–547?) кој го водел целиот овој мегаломански потфат, односно ги предводел комисиите составени од најреномираните, најугледни и најистакнати правници чии имиња значеле нешто во неговата епоха. Тој имал продлабочено знаење за римското право, поради што некаде, за *Corpus Iuris Civilis*, се вели дека е „*emblemata Triboniani*“. Потекнувал од Памфилија (Мала Азија) и над дванаесет години му бил министер за правда, законодавство и пропаганда на Јустинијан. Најпрво стекнал општествен углед како успешен адвокат, а потоа ја продолжил својата правна кариера во царска служба, најпрво како агент (*agentes in rebus*);¹⁴ по што се искачил до конзулска должност; а стигнал и до раководител на царската архива, т.е. писарница – односно ги достигнал највисоките дворски функции: во септември 529 бил именуван за *Quaestor sacri palatii*,¹⁵ а потоа напредувал и до *Magister officiorum*.¹⁶ Покрај правното знаење, тој поседувал и една од најголемите приватни правни библиотеки на своето време, со мошне стари и ретки правни книги и ракописи. Најверојатно починал од чума, пред седмата деценија од животот.¹⁷ Но, ненадминливиот јуристички споменик или оваа своевидна „правна фреска“ (*monumentum iuris*), како што го нарекуваат некои историчари на правото, т.е. овој „храм на правдата“ (*templum Iustitiae*) не бил подигнат само од еден човек, туку од кодификациони комисиии чија цел – според зборовите на самиот Јустинијан – била да создадат едно живо и „разговорно право“ (*iuris enusleati*). Всушност, станува збор за четири царски т.н. *Јустинијанови комисиии*, со различен број членови и со различен персонален состав [Десетчлената + Шеснаесетчлената + Тричлената + Четиричлената комисија], кои работеле во различни временски интервали, односно, етапно, сукцесивно и независно една од друга – создавајќи ги на тој начин, еден по еден, четирите засебни томови од кои е составена грандиозната Кодификација, т.е. големиот *Corpus Iuris Civilis Romani*.

Тричлената комисија на т.н. свето [правно] тројство е, всушност, она стручно тело кое директно го создало томот од кодификацијата познат како *Јустинијанови Институции*. Како што видовме, таа е назначена од страна на самиот Јустинијан, уште за време на подготовката на Дигестите, најпрво неформално, а потоа и формално – со точка 2 од *Constitutio Omnem rei publicae* (16 декември 533). И повторно, на нејзино чело стои правникот Трибонијан – „возвишениот маж“ (*viro excelso*); а останатите двајца членови се угледните и веќе споменати професори по право: Теофил (*Theophilus*, Θεόφιλος) – од Високата правна школа во

¹⁴ „Царските агенти“ (*Agentes in rebus*), којшто прв пат се споменуваат во IV век, биле околу 1.000 внимателно избрани императорски службеници, кои во прво време биле задолжени за разнесување и надзор над неговата пошта (*cursus publicus*), а потоа станале и своевидна информативна служба, односно тајна полиција, т.е. доушници на царот низ провинциите – поради што биле наречени и *curiosi* („љубопитни“). Уживале големи привилегии, и цивилни и војнички, а по својот ранг достигнувале углед на сенаторска чест. Нивната темелна шпионска обука траела пет години.

¹⁵ „Квесторот на Светиот Двор“ (*Quaestor sacri palatii illustris*) бил еден од највисоките цивилни функционери во доцната Империја и прв правен советник на Царот, своевиден „министер за правда“. Во добата на Доминатот, овој висок царски службеник ги припремал нацртите на конституциите и царските одлуки.

¹⁶ „Раководителот на канцелариите“ (*Magister officiorum*) бил еден од највисоките царски службеници во времето на Доминатот којшто, освен финансиите, практично ја имал под своја команда целокупната државна администрација, како еден вид „премиер“. Тој ги контролирал царските канцеларии (*officia palatina*), заповедал со главниот град и бил полноправен член на царскиот совет, т.е. Конзисториумот (*Consistorium*). Канцеларот, како еден вид „шеф на кабинет“, управувал и со императорската пошта, на тој начин пренесувајќи ги царските наредби и упатства до пониските органи на власта.

¹⁷ За пикантериите од неговиот живот најмногу дознаваме преку пишувањата на личниот секретар и царскиот историчар на Јустинијан – Прокопиј Кесариски (Procopius / VI век), пред сè, во неговото контроверзно дело *Anecdota*, каде Трибонијан ни е претставен како мошне коруптивен лик, чија работа била и една од причините за избувнувањето на прочуеното востание Ника (532) насочено против Јустинијан, кога биле масакрирани околу 30.000 луѓе, на Хиподромот во Цариград. Види: Прокопиј Кесариски, *Тајната историја*, Скопје, Гурѓа, 2007 – особено главите XIII и XX.

Константинопол и Доротеј (Dorotheus, Δωρόθεος / ум. ок. 542) – од Високата правна школа во Бејрут, на кои Јустинијан им ги дава епитетите „пресветлите мажи“ (*virus illustribus*) и „многуречитите професори по право“ (*facundissimis antecessoribus*). Современите правни романисти се речиси убедени дека првите две книги на Институциите ги редактирал проф. Доротеј, а вторите две книги – проф. Теофил.

4. РЕФОРМИТЕ НА ВИСОКОТО ПРАВНО ОБРАЗОВАНИЕ ВО ВИЗАНТИЈА

Значи, обемената и капитална работа врз кодификацијата на Јустинијан, всушност, е реализирана со помошта на тогашните образовани правници-кодификатори [јуристи / компилатори / интерполатори] кои паралелно се занимавале како со практична, така и со теоретска работа. Видовме дека при оваа макотрпна задача Јустинијан се потпрел, главно, на кадарот којшто во тоа време го имале на располагање двете најдобро рангирани државни **Високи правни школи**: онаа во Бејрут (Berytus) во Феникија – денешен Либан, која била најстара; и онаа во Константинопол (Constantinopolis) – денешна Турција, која била најдобра и најреномирана. *Бејрутската правна школа* имала огромен углед, па така од неа биле регрутирани двајца видни професори по право – Доротеј и Анатолиј, којшто работеле на составувањето на Јустинијановата кодификација. Оваа школа прва започнала со работа под царско покровителство, што за прв пат е спомената уште во далечната 238/239 година,¹⁸ поради што била нарекувана „Мајка на правото“ (*Berytus Nutrix Legum*). Постојат историски записи од III век, дека императорите Диоклецијан и Максимилијан, издале специјална конституција со која ги ослободиле странските студенти по право од Бејрутската школа од служење на задолжителниот воен рок во армијата, којшто требало да го направат во своите родни места. Предноста на елитните бејрутски студенти била во тоа што тие имале директен контакт со царските документи, затоа што најголемиот репозиториум на императорските конституции се наоѓал токму во Бејрут, каде биле архивирани сите донесени закони, пред истите да бидат официјално преведени на грчки јазик. Бејрутската правна школа го достигнала својот зенит во V век, кога тука доаѓале огромен број богати момчиња од целата империја за да се школуваат. Ова е и периодот кој во правната романистика е познат како „Епохата на екуменските мајстори“ (грч. *τῆς οἰκουμένης διδάσκαλοι*), составена од Седумтемината почитувани професори по право со светска репутација: Кирил (Cyrillus), Патрициј (Patricius), Домнин (Domninus), Демостен (Demosthenes), Евдоксиј (Eudoxius), Леонтиј (Leontius) и Амблих (Amblichus). Сè до пропаѓањето во 551 год., кога била срушена во катастрофалниот Бејрутски земјотрес, оваа правна школа, во континуитет од неколку векови, ја снабдувала Источната римска империја со стручни и професионално едуцирани судии, адвокати и царски советници. По несреќата, седиштето на Школата привремено бил преместен во градот Сидон (Либан), но во 560 година Бејрут го зафатил страшен пожар – по што Бејрутската правна школа дефинитивно престанува со својата активност и никогаш повторно не била отворена.¹⁹

Константинополската правна школа, пак, била основана многу подоцна – дури во V век, поточно во 425 година, но брзо се развила бидејќи се наоѓала во самиот главен град на Империјата, па во VI век таа дури и ја надминала реномираната Бејрутска школа. Од редовите на кадарот со кој располагала Константинополската школа биле ангажирани професорите Теофил и Кратин за да работат на Јустинијановиот кодификаторски потфат. Константинополската правна школа, на која што најверојатно наставата се изведувала на грчки јазик, била затворена во 717 година – бидејќи Цариград тогаш бил под втората арапска, т.е.

¹⁸ Оваа година е спорна, иако прв ја споменува Св. Грегориј Чудотворец од Неоцезареја (ок. 213–270). Некои автори – како, на пример, италијанскиот јурист Џентили (Scipione Gentili / ум. 1616) и германскиот црковен историчар Фон Хазе (Karl August von Hase / ум. 1890) – велат дека Бејрутската правна школа е многу постара, споменувајќи го дури и самиот принцепс Октавијан Август како нејзин основач, веднаш после поморската битка кај Аквиј (31 год. н. е.)! Други автори – на пример, германскиот јурист Рудорф (Adolf Friedrich Rudorff / ум. 1873) – велат дека школата е основана за време на императорот Адријан (вл. 117–138); а трети автори – пр. германскиот јурист Бремер (Franz Peter Bremer / ум. 1916) – велат дека школата е основана околу 200 год. Четврти автори, пак – пр. францускиот сколар Менаж (Gilles Ménage / ум. 1692) и англискиот правен историчар Гибон (Edward Gibbon / ум. 1794) – го споменуваат византискиот император Александар Север (вл. 222–235) како нејзин основач, бидејќи тој потекнувал токму од овој регион.

¹⁹ Во IV век, под државна капа, била основана и *Римската правна школа*, но таа престанала со работа во V век, односно после падот на Западната римска империја (476).

муслиманска опсада на војската на Омајадскиот калифат; а била повторно отворена во 886 година и, најверојатно, останала активна сè до 1204, односно до опустошувањето на Константинопол од страна на западно-европските католички крстоносци, за време на Четвртата крстоносна војна.²⁰ Во сите овие високи правни школи, правото се изучувало факултетски, на теориски и систематски начин. Особено школите на Истокот станале изворишта на еден академски и нов правен класицизам, кој бил брана за надојдената „вулгаризација на правото“, која – под влијание на секојдневната пракса и на обичаите на локалните жители од различно етничко потекло – почнала да се појавува уште од времето на Константин.

До реформата на Јустинијан, **правните студии во Византија** траеле четири години и морале да бидат заршени до навршувањето на 25-та година од животот, во спротивно, на неуспешните студенти им било забранувано да се задржуваат на местото на студирањето. Студентите користеле застарени учебни помагала и скромна правна литература, а наставните програми имале бројни слабости и лоцирани недостатоци кои биле инкомпатибилни на новото време и новите услови. По Јустинијановите реформи, правните студии траеле пет години, при што најверојатно последната година имала карактер на напредни „мастер студии“, односно се сметала како еден вид заокружување на т.н. последипломски студии. Па така, Јустинијан го утврдил следниов нов наставен план, односно *факултетски курикулум (curriculum)*:

- Во I година се изучувале општите прашања опфатени во четирите книги на Јустинијановите воведни Институции, поради што бруцошите го добиле називот „нови јустинијанци“ (*Iustiniani novi*), наместо претходниот пежоративен и потсмешлив назив „петпарачи“ (*Dupondii*).²¹

- Во II година, предметите зависеле од школската година, па согласно потребите, силабусите можеле наизменично да вклучуваат или предавања на седумте книги за судењата (*Digesta*, V-XI) или на осумте книги за стварите (*Digesta*, XII-XIX), плус на четирите основни книги посветени на различни правни прашања (*Digesta*, XX-XXXVI), со акцент на семејното и наследното право. Студентите од втората студиска година на правните факултети останало да го носат епитетот „едиктали“ (*Edictales*), затоа што – пред реформата на Јустинијан – централно место во оваа студиска година заземало изучувањето на системот изложен во Вечниот едикт (*Edictum perpetuum* / ок. 130 или 132).²²

- Во III година, зависно од тоа што останало недопредадено, се изучувале пандектните книги за процесно и стварно право, дел од облигационото право, а потоа следувал големиот опус фрагменти преземени од Папинијановите дела (19 книги *Responsa* + 37 книги *Quaestionum* + две книги за дефинициите + книгата за прељубата). Поради вака конципираната студиска програма, студентите од трета година на правните студии се нарекувале „папинијанци / папинијанисти“ (*Papinianistae*).

- Во наредната IV година се изучувале необработените десет книги од Дигестите – главно специфични и посложени теми од семејното и наследното право, со што процесот на т.н. додипломско правно образование се заокружувал со вкупно 36 правни книги, т.е. испити! Во оваа повисока година од студиите на правните факултети, јуристичката едукација се одвивал претежно преку самоучење, па студентите немале класични предавања и доаѓале само на консултации кај своите наставници – поради што се нарекувале „слободни“, т.е. „распуштени“ (*Lytae*). Преостанатите 14 книги, од шестиот и седмиот дел на Дигестите, како необработено градиво биле оставани за подоцнежнo читање и користење пред суд.

- Во последната V година од студиите, младите правници претежно го анализирале позитивното право од јустинијановиот Кодекс, специјализирајќи на практични случаи и

²⁰ Покрај овие три државни високи правни школи, постоеле и неколку *приватни правни школи*, како, на пример: онаа во Александрија (Alexandria) – денешен Египет, и оние во Цезареја (Caesarea Maritima) – денешна Палестина / Израел, во Антиохија – денешна Турција, во Атина – денешна Грција; како и во Италија и Галија на Запад.

²¹ Дупондии (*dupondii*) во буквален превод значи „две пени“, односно тоа била римска паричка во вредност од два аса, која во добата на Царството немала речиси никаква реална вредност. Најсличен превод е нашето „пет пари[чки]“ – со алузија на нешто ефтино, неквалитетно и некомплетно.

²² Творец на Вечниот едикт – официјалната кодификација на целокупното римско хонорарно право (*Ius honorarium*) е угледниот правник и припадник на Школата на сабинијанците – Јулијан (Salvius Iulianus / II век) кој извршил попис, ревизија и систематизација на правните правила собрани во едиктите на магистратите, во прв ред на оние на преторите и на едилите, а таа е донесена во време на императорот Адријан (Publius Aelius Hadrianus / 76–138).

решавајќи хипотетични правни проблеми, на тој начин, спремајќи се за реална работа пред суд. Поради ова, тие го добиле и називот апсолвенти, постари, т.е. „напредни“ (*Prolytae*), за што добивале и соодветни сертификати, т.е. дипломи на крајот од своето студирање. Овие универзитетски дипломи гарантирале дека тие успешно ги имаат совладано сите „тајни на законот“ (*legitimis arcanis*) и ги отворале портите на царските канцеларии, па речиси сигурно обезбедувале одлично платена професионална кариера во служба на царштината, како своевидни „чувари на правдата“.

5. УЧЕБНИКАРСКИОТ „ИНСТИТУЦИОНАЛЕН“ МОДЕЛ НА ПРЕНЕСУВАЊЕ НА ПРАВНОТО ГРАДИВО

Оттука, Институциите на Јустинијан, всушност, се официјалниот **правен учебник**, т.е. прирачник по Римско право, односно она што денес би го нарекле „Вовед во правото“ – наменет за бруцошите, т.е. студентите по право. Концепциски, тие се замислени како редактирана и скратена верзија на Дигестите, поточно кратка *студентска скрипта* која има уведен карактер, а била наменета да ѝ даде елементарни правни знаења на „младината желна за изучување на законите“ (*cupida legum iuventus*). Првенствено, тие имале педагошки и дидактички цели, да ги едуцираат младите почетници: „Поради ова, надвор од секое сомневање, неопходно е кај сите [правни] студии [низ царштината] Институциите да добијат најпрво место, така што првите основи на правната наука ќе бидат накратко пренесени“.²³ Предавањата на Институциите траеле половина година, односно како влезен курс во првиот семестар од студиите.

Можеме да заклучиме дека за овој Јустинијанов проект, како нацрт-учебник, послужил т.н. *институционален модел* на **Гај** (Gaius / II век) – со неговата прочуена и до ден денес релевантна трипартитна поделба на „сето право со кое се служиме“: *Ius quod ad personas pertinent* (Лично право); *Ius quod ad res pertinent* (Имотно право) и *Ius quod ad actiones pertinent* (Процесно право)!²⁴ Но, покрај Гајевите Институции,²⁵ како дополнителни извори биле користени и Институциите на познатите класични римски правници: Флорентин (Florentinus / II век), Улпијан (Domitius Ulpianus / II-III век) и Марцијан (Aelius Marcianus / III век). Се сретнуваат и цитати од императорски конституции од времето на царевите Антонин Пиј и Марк Аврелиј (II век), Север (II и III век), Зенон (V век) и Јустин (VI век). Покрај фрагменти од легендарниот *Закон на XII таблици* (V век пр. н. е.), се среќаваат и одломки од низа републикански закони – пр. Аквилевиот закон за штетите (*Lex Aquilia* / ок. 287/286 год. пр. н. е.), а инкорпорирани се и низа сенатски мислења (*senatus consulta*) од времето на императорите. Понатаму, во самиот нормативен текст присутни се и мислењата на одредени познати римски правници: Муциј Скајвола, Сабин, Папинијан и др. Дури, сакајќи да го истакне своето високо образование, Јустинијан прибегнал и кон цитирање на херојските епови *Илијада* од Хомер (ок. VIII век пр. н. е.) и *Енеида* од Виргилиј (I век пр. н. е.). Но, би било сосем погрешно да заклучиме дека Троцлената комисија се откажала од секаква креативност работејќи над конципирањето на Институциите. Па така, за разлика од „Институциите“ на Гај, кои се ограничуваат само на приватното право и на парничната постапка, во Јустинијановите Институции има одредби и за кривичното право и за кривичната постапка;²⁶ понатаму, Комисијата на моменти морала и сама да интервенира во некои текстови, давајќи објаснување и допишувајќи правно толкување на некои современи царски конституции;²⁷ и конечно, Комисијата морала да пронајде некој вид на „средно решение“ во случај кога станувало збор за противречни одредби или за очигледно различни регулативи за едно исто правно прашање.²⁸

²³ Види го воведот на *Constitutio Omnem rei publicae* (533).

²⁴ Види: Gai, *Inst.*, 1, 8.

²⁵ Инаку, оригиналните *Институции* на Гај (II век), за наша среќа, допреле до нас, бидејќи се пронајдени во катедралната библиотека во Верона, од страна на класичниот германски историчар Нибул (Barthold Georg Niebuhr / 1776–1831) – во 1816 год., на неговиот пат за Рим, каде бил испратен како пруски амбасадор. Тоа е ракописот Veronese, кој најверојатно датира од V–VI век и е напишан на палимпсест.

²⁶ Пр. *Inst.* 4, 18.

²⁷ Пр. *Inst.* 3, 21.

²⁸ На пример: *Lex Aelia Sentia* (4 год. н. е.) предвидува господарот-тестатор, кој ослободувал роб по пат на тестамент, да има наполнето најмалку 20 години старост; додека, пак, старото римско *Ius civile* пропишувало општ рок за

6. СОДРЖИНАТА НА ЈУСТИНИЈАНОВИТЕ „ИНСТИТУЦИИ“

За разлика од Дигестите, кои се состојат од вкупно 50 книги, Јустинијановите Институции се значително помали по обем и нивната куса и прегледна структура е поделена на само четири **книги** (ед. *liber* / мн. *libri*) – кои, најмногу, се однесуваат на приватното право (*Ius privatum*):

- **Liber Primus** (I), која содржи вкупно 26 *titulusi*, се однесува на природното и на личното право [статусно и семејно], а според прегледниот метод на т.н. „разгледување на насловите“ (*titulorum conspectus*) нивното подредување е на следниов начин:

I. <i>De iustitia et iure</i> За правдата и правото	XIV. <i>Qui dari tutores testamento possunt</i> Кои лица можат да бидат назначени како тутори со тестамент
II. <i>De iure naturali, gentium et civili</i> За природното, гентилното и граѓанското право	XV. <i>De legitima adgnatorum tutela</i> За законското туторство на агнатите
III. <i>De iure personarum</i> За личното право	XVI. <i>De capitis minutione</i> За т.н. „граѓанска смрт“
IV. <i>De ingenuis</i> За слободнородените	XVII. <i>De legitima patronorum tutela</i> За законското туторство на патроните
V. <i>De libertinis</i> За ослободениците	XVIII. <i>De legitima parentum tutela</i> За законското туторство на родителите
VI. <i>Qui quibus ex causis manumittere non possunt</i> Кои [лица] не можат да бидат ослободени [од ропство] и зошто	XIX. <i>De fiduciaria tutela</i> За фидуцијарното туторство
VII. <i>De lege Fufia Caninia sublata</i> За укинувањето на Lex Fufia Caninia	XX. <i>De Atiliano tutore vel eo qui ex lege Iulia et Titia dabatur</i> За т.н. Атилијански и за т.н. Тициев тутор
VIII. <i>De his qui sui vel alieni iuris sunt</i> За лицата sui iuris и за лицата alieni iuris [кои се под туѓа власт]	XXI. <i>De auctoritate tutorum</i> За овластувањата на туторот
IX. <i>De patria potestate</i> За татковската власт	XXII. <i>Quibus modis tutela finitur</i> Начини на престанок на туторството
X. <i>De nuptiis</i> За бракот	XXIII. <i>De curatoribus</i> За старателите
XI. <i>De adoptionibus</i> За посвојувањата	XXIV. <i>De satisfactione tutorum vel curatorum</i> За давањето гаранции од туторите или од старателите
XII. <i>Quibus modis ius potestatis solvitur</i> Начини на престанок на татковската власт	XXV. <i>De excusationibus tutorum vel curatorum</i> За одбивањата на туторите или старателите
XIII. <i>De tutelis</i> За туторството	XXVI. <i>De suspectis tutoribus et curatoribus</i> За сомнителните тутори и старатели

стекнување тестаментална способност со навршување на 14 години живот!? Тука, Трочлената комисија направила компромис помеѓу овие две возрасти и, во Институциите, „пресекла“ на минимим потребни 17 години за едно лице да може да ослободи свој роб со тестамент.

- **Liber Secundus** (II), која содржи 25 титулуси, се однесува на имотното право [стварно и наследно, поточно на тестаменталното наследување]:

<i>I. De rerum divisione</i> За поделбата на стварите ²⁹	<i>XIV. De heredibus instituendis</i> За назначувањето наследници
<i>II. De rebus incorporalibus</i> За бестелесните ствари	<i>XV. De vulgari substitutione</i> За вулгарната супституција
<i>III. De servitutibus</i> За службеностите	<i>XVI. De pupillari substitutione</i> За штитеничката супституција
<i>IV. De usufructu</i> За плодоуживањето	<i>XVII. Quibus modis testamenta infirmantur</i> Начините на поништување на тестаментите
<i>V. De usu et habitatione</i> За користењето и станувањето	<i>XVIII. De inofficioso testamento</i> За неофицијалните тестаменти
<i>VI. De usucapionibus et longi temporis possessionibus</i> За одржувачката и за долготрајните владенија	<i>XIX. De heredum qualitate et differentia</i> За различниот опис на наследниците
<i>VII. De donationibus</i> За подароците	<i>XX. De legatis</i> За легатите
<i>VIII. Quibus alienare licet vel non</i> Кој може, а кој не може да отуѓува	<i>XXI. De ademptione legatorum</i> За отповикувањето на легатите
<i>IX. Per quas personas nobis acquiritur</i> Преку кои лица може да се стекнува за нас	<i>XXII. De lege Falcidia</i> За Фалцидиевиот закон
<i>X. De testamentis ordinandis</i> За извршувањето на тестаментите	<i>XXIII. De fideicommissariis hereditatibus</i> За фидеикомисарното [трустово] наследување
<i>XI. De militari testamento</i> За војничкиот тестамент	<i>XXIV. De singulis rebus per fideicommissum relictis</i> За посебните ствари оставени во доверба
<i>XII. Quibus non est permillum testamenta facere</i> На кои лица не им е дозволено да составуваат тестаменти	<i>XXV. De codicillis</i> За кодицилите
<i>XIII. De exheredatione liberorum</i> За исклучување од наследство на децата	

- **Liber Tertius** (III), која воедно и најголема, содржи 29 титулуси, и се однесува исто така на остатокот од имотното право [на наследното, поточно интестатското наследување и на облигациите]:

<i>I. De hereditatibus quae ab intestato deferuntur</i> За интестатското наследување	<i>XVI. De duobus reis stipulandi et promittendi</i> За [сложените] стипулации со двајца доверители или со двајца должници
<i>II. De legitima adgnatorum successione</i> За законското наследување на агнатите	<i>XVII. De stipulatione servorum</i> За стипулациите на робовите
<i>III. De senatusconsulto Tertulliano</i> За Тертулијанското сенатско мислење	<i>XVIII. De divisione stipulationum</i> За поделбата на стипулациите

²⁹ Овој е најголемиот титулус во целите Јустинијанови Институции, кој има вкупно §48 параграфи.

<i>IV. De senatusconsulto Orphitiano</i> За Орфицијановото сенатско мислење	<i>XIX. De inutilibus stipulationibus</i> За неважечките стипулации
<i>V. De successione cognatorum</i> За наследувањето на когнатите	<i>XX. De fideiussoribus</i> За жиранттите
<i>VI. De gradibus cognationis</i> За степените на сродство кај когнатите	<i>XXI. De litterarum obligatione</i> За литерарните облигации
<i>VII. De successione libertorum</i> За наследувањето на слободните [луѓе]	<i>XXII. De consensu obligatione</i> За консензуалните облигации
<i>VIII. De adsignatione libertorum</i> За адсигнацијата кај слободните	<i>XXIII. De emptione et venditione</i> За купопродажбата
<i>IX. De bonorum possessionibus</i> За „доброто владеење“ врз наследството	<i>XXIV. De locatione et conductione</i> За издавањето и најмувањето
<i>X. De acquisitione per adrogationem</i> За стекнувањето преку адрогација	<i>XXV. De societate</i> За ортаклакот
<i>XI. De eo cui libertatis causa bona addicuntur</i> За оние на кои им се препишуваат стоки за да си ја одржат слободата	<i>XXVI. De mandato</i> За полномошното
<i>XII. De successione sublati, quae fiebant per bonorum venditionem et ex SC Claudiano</i> За укинувањето на наследствата кои потекнуваат од bonorum venditio и од поранешното Клаудијево сенатско мислење	<i>XXVII. De obligationibus quasi ex contractu</i> За облигациите од квазиконтракти
<i>XIII. De obligationibus</i> За облигациите	<i>XXVIII. Per quas personas nobis obligatio adquiritur</i> Преку кои лица може да се склучи облигација во наша корист
<i>XIV. Quibus modis re contrahitur obligatio</i> За разните начини на настанување на реалните договори	<i>XXIX. Quibus modis obligatio tollitur</i> За начините на гасење на облигациите
<i>XV. De verborum obligatione</i> За вербалните облигации	

- **Liber Quartus** (IV), последната книга која е и најмала, а којашто содржи *18 titulusi*, се однесува на деликтите како извори на облигации [оштетно право]; на процесното право [со акцент на т.н. екстраординарна судска постапка]; како и на кривичното право и казните:

<i>I. De obligationibus quae ex delicto nascuntur</i> За деликтните облигации	<i>X. De his per quos agere possumus</i> За оние преку кои можеме да тужиме
<i>II. Vi bonorum raptorum</i> За разбојништвата	<i>XI. De satisfactionibus</i> За обезбедувањето [на побарувањата]
<i>III. De lege Aquilia</i> За Аквилиевиот закон [за штетите]	<i>XII. De perpetuis et temporalibus actionibus et quae ad heredes vel in heredes transeunt</i> За трајните и привремените тужби и за оние [тужби] кои се пренесуваат на наследниците
<i>IV. De iniuriis</i> За инјуриите	<i>XIII. De exceptionibus</i> За приговорите
<i>V. De obligationibus quae quasi ex delicto nascuntur</i>	<i>XIV. De replicationibus</i> За репликите

За квазиделиктните облигации	
VI. <i>De actionibus</i> За тужбите	XV. <i>De interdictis</i> За интердиктите
VII. <i>Quod cum eo qui in aliena potestate est negotium gestum esse dicitur</i> За обврските со лица кои се под туѓа власт и за наповиканото вршење туѓи работи	XVI. <i>De poena temere litigantium</i> За казните при неоснованите литигации [„парничења од бес“]
VIII. <i>De noxalibus actionibus</i> За ноксалните тужби	XVII. <i>De officio iudicis</i> За должностите на судиите
IX. <i>Si quadrupes pauperiem fecisse dicitur</i> За штетата направена од четвороножни [домашни] животни	XVIII. <i>De publicis iudiciis</i> За кривичните судења

Како што споменавме, книгите (*libri*) се делат на *наслови (titulus)*, кои понатаму не се делат на извадоци, т.е. фрагменти (*fragmentum*), туку подоцна се структурирани на *вовед (principium)* и *параграфи (paragraphos)*. За полесно снаоѓање во ова море од прописи, кое опфаќа околу 250 страници ситно искуцан текст, е стандардизиран и општоприфатен еден вообичаен начин на цитирање нумериран со арапски бројки – постапка која стручно е позната под името **инскрипција**. Па така, на пример, кратенката Inst. 1, 12, 5 означува: *Institutiones*, книга 1, титулус 12, параграф 5. Доколку, пак, се цитира преамбулата, односно „воведот“ на титулусот – се користи кратенката *pr.* (од *principium* или *prooemium*).

7. ВАЖЕЊЕТО НА ИНСТИТУЦИИТЕ ПО СМРТТА НА ЈУСТИНИЈАН

Интересно е тоа што веќе изработените Дигести и Институции добиваат сила на закон во **Источниот дел на Империјата** – т.е. во Ромејското царство (Византија). Како официјална потврда на нивната финална верзија Јустинијан законодавецот, во *Constitutio Tanta* (529), самоуверено вели:

Наредуваме нашите закони, кои ги внесовме во оваа правна збирка, т.е. во Институциите или Основите, како и во Дигестите или Пандектите, да стапат во сила во времето на нашиот трет, мошне среќен конзулат – во сегашната дванаесетта индикција,³⁰ на третиот ден пред јануарските календи и засекогаш, во иднина, да важат и, со еднаква вредност како и нашите [царски] конституции, да бидат користени [при правораздавањето] од [страна на] судовите во сите спорови!³¹

³⁰ Индикција (лат. *indictio* = „[царски или црковен] проглас / најава на некој настан“) е елемент за датирање во различни списи, натписи и исправи користен од страна на средновековните компутисти, кој се користел до XVI век, а се користи и денес од страна на Црквата, за да ги пресметува подвижните празници. Претставува период од 15 години или три римски „луструма / пописи“ (3x5=15) – бидејќи ревизијата на земјишните даноци се вршела на секои 15 години. За прв пат овој систем е воведен од страна на римскиот император Константин Велики, кон крајот на III век [297 год.] или почетокот на IV век [312 год.]. Во почетокот, тоа бил империјален акт со кој се наредувал вонредна реквизиција на данок на жито од сопствениците на провинциските земјиште, а подоцна станал редовен годишен данок. Била означена со две вонредни собирања на данок, а подоцна почнале да се бројат и годините, па секој број внатре во циклусот одговара на одредена година/индикт/индикција. Кога ќе се навршела последната петнаесетта година, најчесто се опростувале заостанатите даночни долгови и временскиот циклус започнувал да тече одново. Се верува дека овој систем на датирање и пресметување на времето изворно потекнувал од Египет, а бил во употреба во канцелариските практики на цела средновековна Европа. Покрај повеќето индикции, постоеле три главни: (1) *Грчка / Византиска / Константинополска индикција* [во употреба од 313 год.] – почнувала на 1 септември и траела до 31 август следната година; (2) *Римска / Папска индикција* [во употреба од IX век] – првично почнувала на 25 декември, а подоцна на 1 јануари; (3) *Цезарска / Беданска индикција* [наречена по англискиот опат Беди] – почнувала на 24 октомври.

³¹ *Const. Tanta* (23): *Leges autem nostras, que in his condicibus, id est Institutionum seu Elementorum et Digestorum vel Pandectarum posuimus, suum optinere robur ex tertio nostro felicissimo sancimus consulate, praesentis duodecimae indictionis tertio calendas Ianuarias, in omne aevum validituras et una cum nostris constitutionibus pollentes et suum vigorem in iudiciis ostendentes in omnibus causis.*

Иако Јустинијан, на неколку места, изрично забранил без негова интервенција да се коментира, да се споредува или да се преправа нормативниот текст на кодификацијата, сепак делови од неа се коментирале од страна на истакнати правници кои живееле и работеле во тоа време (пр. Теофил, Доротеј, Стефан, Кирил и др.) – сè со цел текстот да се прилагоди кон новите услови на *феудализација*, карактеристични за византиската епоха. Долго, полни два века, Јустинијановата кодификација се применувала во Византија без некои поголеми измени. Впрочем, тоа го потврдуваат и документите од судската пракса, каде е евидентно дека Институциите – поради нивниот едноставен, јасен и прифатлив стил – навистина се користеле при правораздавањето во секојдневната работа на византиските судови.

Подоцна, византиските цареви менувале одредби од Јустинијановата кодификација, создавајќи нови конституции, па и цели *правни зборници*, а со цел да ја прилагодат кон новите општествено-економски услови на византиското општество. Па така, иконоборскиот цар Лав III Исавриски ја издал Еклогата (*Eklogi ton nomen* / VIII век) и три значајни законици: Земјоделскиот закон (*Nomos georgikos*), Поморскиот закон (*Nomos rhodion*) и Војничкиот закон (*Nomos strategikon*). Царот Василиј I Македонски (вл. 867–886), во IX век, ја заменил Јустинијановата кодификација со три зборници: Прохиронот (*Proherion*), Епанагогата (*Epanagoga*) и Василиките (*Vasiliki*) – како најзначајна преработка на Јустинијановото законодавство, а коишто ги довршил и објавил неговиот син – царот Лав VI Мудриот (вл. 886–912). По освежената кодификација на Василиките започнува интересот на правниците и коментаторите во толкувањето и обработката на правото што било содржано во овој зборник, а меѓу многубројните негови обработки е и Шестокнижието (грч. *Ἑξάβιβλος*, лат. *Hexabiblos* / 1345) на солунскиот судија Константин Харменопулос (Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος / ок. 1320–1385).

Што се однесува до **Западниот дел на Империјата**, Јустинијановата кодификација стапила во сила во Италија во 554 год. Тоа е сторено со посебна конституција, наречена „прагматичка санкција“, ³² издадена по молба на Папата Вигилиј (Vigilius / ок. 497–555) – кој, патем речено, бил добар пријател со царицата Теодора, преку познатата *Pragmatica Sanctio pro petitione Vigilii*. Но, Италија набргу по смртта на Јустинијан потпаднала под власта на Лонгобардите.³³ Кралевите на Лонгобардите и другите варварски [германски] кралеви, за регулирање на односите во државата, издавале свои сопствени правни збирки и зборници. Влијанието на Јустинијановата кодификација на Запад е очигледно не само во овие т.н. *варварски законици* (*lex romanae barbarorum*), туку и во формирањето на *канонското право* на Католичката црква, којашто своето влијание, како организирана целина, го започнува на теренот на кој се простирало Западното римско царство.

Меѓутоа, Јустинијановата кодификација, која се базирала на чистата приватна сопственост, своето влијание го губи во периодот на феудализмот и Средниот век, кој се карактеризира со губење интерес за стоковно производство и со враќање кон натуралната [рурална] економија. Дури со оживувањето на градското стопанство и трговските врски меѓу развиените урбани центри, првенствено во богатата Северна Италија, повторно се засилува интересот за Јустинијановата кодификација и за подзаборавеното Римско право³⁴ – чија *рецепција* е забележителна и во статутите на просперитетните средновековни градови: Милано, Фиренца, Болоња, Равена, Верона, Ценова, Пиза, Венеција и др. Во Новиот век, пак, одредбите на Јустинијановата кодификација во континентална Европа долго време биле применувани како општ, заеднички „супсидијарен правен поредок“ (*ius commune*) на буржоаското општество, кое

³² Т.н. прагматички санкции (*Pragmatica sanctio* или *Sanctio pragmatica*), во добата на Доминатот, означувале официјално императорско писмо со кое царот од едниот дел на Империјата му доставувал на царот од другиот дел на Империјата одреден пропис, со молба овој да го објави и тој да важи и на неговото подрачје.

³³ *Лонгобарди* / *Лангобарди* / *Ломбарди* се западногерманско племе кои живееле во Панонија (VI век), кога во 568, притиснати од Аварите, се отселиле во Италија и таму основале своја држава, која дефинитивно ја уништил франачкиот крал Карло Велики (774). По нив, северниот дел на Италија го добил називот Ломбардија.

³⁴ Тука би ги споменале припадниците на следниве *правни школи*: Школата на глосаторите (XII век) создадена во Болоња; Школата на постглосаторите-коментатори (XIII век) или т.н. *mos docendi italicus*; Школата на елегантната јуриспруденција (XV и XVI век) во Франција, или т.н. *mos docendi galicus*; Школата на јуснатуралистите, т.е. природното право (XVII век) во Холандија; обновената германска Историско-правна школа (XVIII и XIX век); Школата на пандектистите или камералистите (сè до XIX и XX век) или т.н. *usus modernum pandectarum* и др.

тогаш било во создавање; како и за време на настанувањето на првите граѓански законици (пр. Наполеоновиот граѓански законик *Code civil des Français* или *Code Napoléon* / 1804), коишто презеле многу одредби токму од римското приватно право за регулирање на односите на стоково-паричниот промет во периодот на либералниот капитализам.

* * *

Институциите на Јустинијан стигнале до нас благодарение на некои непотполни **средновековни правни ракописи** кои потекнуваат од IX до XII век, а коишто за современа употреба ги приредил познатиот пруски правник Пол Кругер (Paul Krüger / 1840–1926)³⁵ – професор по римско право на неколку реномирани германски универзитети. Тука би ги издвоиле следниве *манускрипти и ракописи*:

- Берлинскиот манускрипт (*Codex bibliothecae regis Berolinensis* / IX век);
- Бамбергенскиот манускрипт (*Codex bibliothecae publicae Bambergensis* / IX-X век);
- Верселенскиот ракопис (*Codex Versellensis* / IX-X век);
- Атинскиот ракопис (*Codex Taurinensis bibliothecae regiae Athenaei* / IX-X век);
- Парискиот ракопис (*Codex bibliothecae publicae Parisiensis* / XI век) и др.

8. ФРАГМЕНТИ ОД ИНСТИТУЦИЈЕ НА ЈУСТИНИЈАН

CONSTITUTIO IMPERATORIAM MAIESTATEM

ПРЕДГОВОРОТ НА ЈУСТИНИЈАНОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Во името на нашиот Господ Исус Христос – царот, цезарот Флавиј Јустинијан [Први Велики]³⁶ – побожниот, среќен и славен победник и триумфатор над Алеманите,³⁷ Готите,³⁸

³⁵ Види: P. Krueger [rec.], *Corpus iuris civilis – Institutiones*, Vol. 1, Berolini, 1908.

³⁶ Текстот ставен во [аглести загради] не постои во оригиналните списи, туку е даден од страна на редакторот, со цел доловување на смислата на преводот.

³⁷ *Алемани / Аламани* се старо германско племе кое живеело на територијата на Горна Рајна. Во V век го создале т.н. Алемански сојуз, потчинувајќи некои соседни племиња. Ги поразил Хлодовик / Клодовик / Кловис (Clovis / ок. 466–511) и нивната земја ја приклучил на Франачката држава.

³⁸ *Готи* се германско племе кое изворно потекнува од Скандинавскиот Полуостров, но од II започнале да се поместуваат на југ и, сè до 376, живееле на северниот брег на Црното Море. Го примиле христијанството во облик на аријанство. Во III век е извршена конечната поделба на: *Западни Готи* (Визиготи / Шумски Готи / Тервинзи) – кои, потиснати од наездата на Хуните, се населиле на источните делови од Балканот, а под водство на Аларик отишле во Италија и го ограбиле Рим (410), по што дошле во јужна Франција и северна Шпанија, па на обете страни од Пиринеите основале своја држава со седиште во Тулуз; и *Источни Готи* (Остроготи / Степски Готи / Грејтунзи) – кои се придвижиле кон Италија, ја срушиле државата на Одоакар (V век) и основале своја, која, пак, била уништена од страна на Јустинијан I.

Франките,³⁹ Германите,⁴⁰ Антите,⁴¹ Аланите,⁴² Вандалите⁴³ и Африканците; вечниот август – [и го праќа својот поздрав] на младината желна за изучување на законите.⁴⁴

Императорското величество треба да е украсено не само со оружје, туку [истото треба] да биде вооружено и со закони, за да и во едно и во друго време – и во војна и во мир – би можело правилно да владее [во согласност со Правото] и за да римскиот принцип би излегол како победник не само во битките со непријателите, туку и на патот на правото – прогонувајќи ја неправедноста на измамниците, за да [на тој начин, по]стане како најверен чувар на првото, така и триумфатор над победените непријатели!

1. Обете овие цели, со најголемо внимание и со најголема грижа, со Божја помош, ги постигнавме. Нашите воени успеси [на бојното поле] сега ги препознаваат и варварските народи, потчинети на нашата власт, па – како Африка, така и другите многубројни [римски] провинции, после толку долго време, благодарейќи на нашите победи кои ни беа доделени од небесното божество – повторно се наоѓаат под римска власт, вклучени во нашето Царство. Сите тие народи треба да се раководат според законите коишто ние веќе ги објавивме и донесовме!

2. И, бидејќи, претходно расфрланите пресвети [царски] конституции ги доведовме во јасна согласност,⁴⁵ ја свртевме нашата грижа кон безбројните книги на старата правна наука [т.е. на славната римска јуриспруденција] – па и ова, до очајание тешко [и обемно] дело, небаре поминувавме сред [некаков длабок] понор, со небесна помош, [еве] конечно го довршивме.⁴⁶

3. Кога тоа, со Божја помош, беше завршено, го викнавме [тогаш] возвишениот маж Трибонијан – управител и поранешен квестор на нашиот Свет двор; како и пресветлите мажи Теофил и Доротеј – професори по право, за чијашто мудрост, знаење на законите и почитување на нашите наредби знаевме [уште] од порано, врз основа на многубројните докази, па им

³⁹ Франки / Франци се германско племе кое, за време на нивниот крал Клодовик (Clovis / ок. 466–511), ги покориле Гало-римјаните, Визиготите и Бургундите. Постојат многу теории за тоа каде се наоѓала нивната прататковина. Го примиле христијанството (496) и, со текот на времето, мешајќи го јазикот со латинскиот, го изгубиле својот стар германски јазик. Се делеле на две основни групи: *Рипуарски Франки* (т.н. Гранични) – во басенот на р. Рајна; и *Салиски Франки* – кои како наследници на Отоновците, даваат императори на Западното римско царство.

⁴⁰ *Германи* се голема група на сродни индоевропски народи кои доминирале во континентална Европа и го срушиле Западното Римско царство (476). Но, подоцна, многу стари германски племиња исчезнале преку процесот на нивна *романизација* кој најдинамично се одвивал во некогашните римски провинции Италија, Галија и Хиспанија. Денешни германски народи се: Германците, Холанѓаните, Фланѓанците, Фризите, Англичаните и Скандинавците (Швеѓани, Норвежани и Данци).

⁴¹ *Анти* се една од трите основни словенски племенски групи, предци на т.н. Источни Словени (денес: Руси, Белоруси и Украинци), кои живееле зад Карпатите. Војувале со Остроготите, со Византијците и со Аварите.

⁴² *Алани* / *Аланати* / *Јаси* се големо номадско прасловенско племе кое припаѓало на Сарматите и живееле во Преткавказјето, на брегот на Касписко Море (денес нивни потомци се Осетите). Се поврзуваат и со Скитите и централноазиските Масагети. Говореле јазик кој припаѓал на источно-иранската група индоевропски јазици. Во помали или поголеми енклави живееле и на Балканот (Мезија, Дарданија, Македонија, Тракија и Горна Далмација). Првично, биле едни од најверните сојузници на Византија и ѝ помогнале да ја уништи Персија. Латинските извори ги споменуваат и како вазали на монголските ханови. Биле покорени од Хуните (IV век), па заедно со нив тргнале на запад – ја опустошиле Галија и се населиле во Шпанија (V век), зафаќајќи и делови од денешна Португалија. Во 429 преоѓаат во Северна Африка и, заедно со Вандалите, создале свое кралство со седиште во Картагина, кое го уништила Византија (533).

⁴³ *Вандали* се [источногерманско!/?] племе кое од Скандинавија (Данска и Финска) и Балтикот дошло на териториите на денешна Полска, Шлезија и Панонија. Се делеле на две главни групи: *Хасдинги* / *Аздинзи* (Горна Висла) и *Силинги* / *Слези* (Шлезија). Војувале со Франките и со Римјаните. Тие безмилосно го опустошиле градот Рим (455), па оттаму името „вандал“ ќе остане запаметено до ден денес како синоним за хулиганство, уништување, грабеж и сквернавење. Во V век, преку Пиринеите и Шпанија, се иселиле во Северна Африка и, заедно со Аланите, основале своја христијанска држава, која постоела сè до 533, кога е уништена од страна на Византија. Таму имале и сопствен аријански патријарх.

⁴⁴ Впрочем, оваа опасна фраза „младината желна за изучување на законите“ (лат. *cupidae legum iuventuti* или *cupida legum iuventus*) се однесува на правниците-почетници, односно студентите по право, т.е. на оние што денес би ги нарекле „бруцоши“ на правните факултети.

⁴⁵ Јустинијан тука алудира на загубениот прв негов Кодекс (*Novus Codex Iustinianus* / 528–529) создаден претходно од страна на Десетчлената комисија.

⁴⁶ Јустинијан тука алудира на подготовката на Дигестите, т.е. Пандектите (*Digesta* / 530–533) создадени паралелно и симултано на Институциите, но од страна на Шеснаесетчлената комисија.

издадовме посебна наредба, врз основа на нашето [императорско] овластување и според нашите укази – да ги состават *Институциите* – за вие да можете да ги изучувате првите темели на законот, не по старите кажувања, туку врз основа на она што го има одредено царското величие – па, на тој начин, ни ушите, ни разумот [ваш] да не ви примат ништо бескорисно, ништо криво поставено, туку само фактите кои се однесуваат на вистинските работи [кои се битни во правната наука]. Додека порано, дури после поминувањето на четири години [од високото правно образование] беше возможно да се премине кон изучување на царските конституции,⁴⁷ сега вие – на самиот почеток од вашето школување – сте удостоени со таквата чест и среќа, да и почетокот и крајот од вашите правни студии [при проучување на законите] се проткаени со царските одлуки.⁴⁸

4. Понатаму, бидејќи педесетте книги на Дигестите или Пандектите, во коишто е собрано целокупното старо [римско] право, ги припремивме со помош на истиот возвишен маж Трибонијан, како и [со помош на] другите пресветли и многу речити луѓе – наредивме овие Институции да бидат поделени во [само] четири книги, за да можат [на тој начин] да бидат [третирани како] прва [почетна и воведна] основа на целокупната правна наука.

5. Во нив [т.е. во Институциите], накратко, е изложено и она што порано вредеше, како и она што подоцна, преку неприменување [во праксата], се загубило – па, со царска помош, повторно било расветлено.

6. Бидејќи нив [т.е. овие Јустинијанови Институции] ги припремија тројцата претходно споменати учени мажи, [кои работеа] по урнекот на старите Институции, а особено врз основа на коментарите на нашиот [познат класичен правник] Гај – [и тоа] како оние за Институциите, така и оние за „*Res quotidianae*“⁴⁹ – па нас [потоа] ни ги поднесоа [на усвојување], ние ги прочитавме и [педантно ги] проучивме, па [еве сега] им доделуваме најпотполна правна сила, [исто] како [на] наши [царски] конституции!⁵⁰

7. Со тоа, примете ги [сега] овие наши закони, па со трудољубивост и полетно учење покажете ни дека и вие самите сте така [добро] образовани, за да би ве пратела и вас најдобрата среќа сè до самиот крај [од вашето школување], додека не ги довршите вашите правни студии – како би можеле [потоа] да управувате со нашата [голема] држава, во подрачјата коишто ќе ви бидат доделени.

*Донесено на 11-от ден пред декемвриските календи*⁵¹ [т.е. на 21 ноември 533 година], во [главниот град] Константинопол, за време на третиот конзулат на нашиот господин Јустинијан – вечниот август.

СЕЛЕКТИРНА БИБЛИОГРАФИЈА НА ЦИТИРАНА И КОНСУЛТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

⁴⁷ За системот на наставата на Високите правни школи, како и за предметните програми, т.е. силабусите по кои се предавало ни говори Јустинијановата конституција *Omnia rei publicae* која се однесува на употребата на Дигестите.

⁴⁸ Имено, ова е така затоа што на почетокот на правните студии се изучувале *Институциите*, а на крајот од студиите се предавал *Кодексот* на Јустинијан.

⁴⁹ Ова тврдење е доста проблематично, затоа што цитираново дело или не е воопшто Гајево или, пак, претставува битна преработка на неговите оригинални дела!?

⁵⁰ Ова значи дека Јустинијановите Институции, иако по својата замисла и намена биле правен учебник, сепак имале и важност на закон, односно се третирале како позитивноправен пропис, нешто што е несвојствено за нашево современе.

⁵¹ Деновите во римскиот месец не се едноставно набројувани како денес (1-ви, 2-ри, 3-ти итн.), туку се сметале „наназад“, односно, со реден број којшто го изразуваат временското растојание до идниот „ориентационен ден“ којшто, пак, бил утврдуван според месечевите мени. А такви ориентациони денови биле три на број: (а) *Kalendae* [календи] – секогаш се паѓале на првиот ден од месецот; (б) *Idae / Idus* [иди] – се паѓале на средината од месецот, т.е. на 15-от ден во март, мај, јули и октомври и на 13-от ден во сите преостанати месеци; и (в) *Nonnae* [нони] – се паѓале на деветтиот ден пред Идите, т.е. или на 7-от или на 5-от ден во месецот. Така, на пример, наместо денешниот 5 март, Римјаните велеле „третиот ден пред мартовските Нони“; а 18 март би бил „петнаесеттиот ден пред априлските Календи“ и т.н.

• **Класични и средновековни дела**

**Corpus Iuris Civilis*. MCMLIV (1954).

Corpus Iuris Civilis – Institutiones. Vol. 1. [P. Kruger – rec.]. Berolini: 1908.

Gai. *Institutionum Comentariorum*.

Gaius. *Institutes* (F. de Zulueta – text / translation / commentary, 2 vols.). 1946, 1953.

– – –. *Institutes* (W. M. Gordon and O. F. Robinson – translation / introduction). 1988.

INSTITVTIONES IVSTINIANI. Mosca: INSTITVTVM HISTORIAE VNIVERSALIS; ACADEMIA SCIENTIARVM RVSSIAE; FACVLTA IVRIDICA; PVBLICA VNIVERSITAS STVDIORVM MOSCAE „LOMONOSOV“; CENTRVM STVDIORVM IVRIS ROMANI & Zertsalo, MCMXCVIII (1998).

Institutiones Iustiniani. Recognovit Theodorus Mommsen, Retractavit Paulus [Krueger – ed.]. Berolini: MCMLIV (1954).

Justinian. *Digest* (Mommsen’s Latin text with parallel translation – ed. A. Watson). 1985.

– – –. *Institutes* (J. A. C. Thomas – text / translation / commentary). 1975.

– – –. *Institutes* (Peter Birks, Grant McLeod & Paul Krueger – translators / introduction). Paperback, 1987.

Procopii. *Anecdota sive Historia Arcana Graece* (Nicolai Alemanni - ed., 1827).

**Дигесты Юстиниана* (DIGESTA IVSTINIANA) – Том II / Volumen Secundum (Книги V-XI / Libri V-XI). Ответственный редактор: Л.Л. Кофанов. [Група уредници и преведувачи]. Москва: Центр изучения Римского права - Centrum Iuris Romani Investigandi, Юридический Факультет - Facultas Iuridica, Московский Государственный Университет им. „М.В. Ломоносова“ - Publica Universitas Studiorum Moscoviae “Lomonosov”; Российская Академия Наук - Academia Scientiarum Russiae; Институт всеобщей истории - Institutum Historiae Universalis; “Статут” & Золотая коллекция “Консультант Плюс”, 2002.

Дигесты Юстиниана (DIGESTA IVSTINIANA) – Том III (Книги XII-XIX). Ответственный редактор: Л.Л. Кофанов. [Група уредници и преведувачи]. Москва: Центр изучения Римского права, Юридический Факультет, Московский Государственный Университет им. „М.В. Ломоносова“; Институт всеобщей истории; Российская Академия Наук; “Статут” & Золотая коллекция “Консультант Плюс”, 2003.

Институции Юстиниана (Перевод: Д. Расснера). Москва: Институт всеобщей истории; Российская Академия Наук; Юридический Факультет, Московский Государственный Университет им. „М.В. Ломоносова“; Центр изучения Римского права & Издательство „Зерцало“, 1998.

Ливиј, Тит. *Од основањето на градот Рим* – Книги I и II. [Превод, предговор и белешки: Весна Каплаковска]. Скопје & Мелбурн: Книгоиздателство „Матица Македонска“, 2000.

Прокопиј [Кесариски]. *Тајната историја*. [Превод: Виолета Костеска-Петреска]. (Библиотека „Строго доверливо“ - независни изданија). Скопје: Гурѓа, 2007.

Такит, Публиј Корнелиј. *Германија + Агрикола*. (Превод, предговор и белешки: Весна Димовска – Јањатова и Војислав Чанчаревиќ). Библиотека „Класика“. Скопје: Култура, 1999.

– – –. *Анали* (Превод од латински и поговор: Љубинка Басотова; Предговор: Војислав Саракински). Библиотека „Сфинга“. Скопје: Три, 2005.

Тацит, Корнелије. *Анали*. (Коло LXIII, књига 422). Београд: Српска књижевна задруга, 1970.

• **Книги**

- *Borkowski, Andrew & Paul du Plessis. *Textbook on Roman Law* [Third Edition]. Oxford: Oxford University Press (First ed. 1994 and Second ed. 1997), 2005.
- Gibbon, E. & W. Smith. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (vol. V). London: 1862.
- Malenica, Antun. *Praktikum iz Rimskog prava*, Prvi tom. Novi Sad: Pravni fakultet Novi Sad, 1997.
- Metzger, Ernest (ed.). *A Companion to Justinian's Institutes*. 1998.
- Monteskje, [Šarl-Luj]. *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*. Prevod s francuskog: Srđan Pavlović. (Edicija „Filozofija“). Beograd: Utopija, 2004.
- Nicholas, Barry. *An Introduction to Roman Law*. Clarendon Law Series. Oxford: Oxford University Press, 1962 [Hardback], 1975 [Paperback].
- Pugsley, D. *Justinian's Digest and the Compilers*. Faculty of Law, University of Exeter, 1995.
- Romac, Ante. *Izvori rimskog prava – Latinski tekstovi s prijevodom*. Zagreb: Informator („Pravna biblioteka - Manualia universitatis studiorum zagrebiensis“), 1973.
- Zimmerman, Reinhard. *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Cape Town, Wetton, Johannesburg: Juta & Co Ltd., 1990 [Reprinted: 1992 and 1996].
- Šarkič, Srđan i Dragoljub Popović. *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*. Beograd: Izdavačka kuća „Draganić“, 1996.
- *Апасиев, Димитар. *Римско судско право – I*. Скопје: Магна Карта, 2012.
- – –. *Римско право – Практикум: Кодификациите на римското право*. Штип: Универзитет „Гоце Делчев“ (Е-Библиотека), 2015.
- Вајс, Алберт и Љубица Кандик. *Општа историја државе и права*. Београд: Савремена администрација, 1971.
- Новицкий, И[ван] Б[орисович]. *Римское право – Учебник*. Москва: Wolters Kluwer, 2009.
- Пуџан, Иво, Мирјана Поленак-Аќимовска. *Римско право*, IV издание. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Правен факултет „Јустинијан Први“, 2008.
- Пуџан, Иво, Мирјана Поленак-Аќимовска, Владо Бучковски и Гоце Наумовски. *Римско право*. Скопје: УКИМ, Правен факултет „Јустинијан Први“, 2014.
- Станојевић, Обрад и Милена Јовановић. *Латински за правнике* [Десето издање]. Београд: Правни факултет - Универзитета у Београду и Јавно предузеће „Службени гласник“ (Библиотека „Приручници“, Књига 15), 2008.

• **Специјализирани енциклопедии и речници**

- Berger, Adolf. *Encyclopaedic Dictionary of Roman Law*. (New Series, Vol. 43, Part 2). Philadelphia: The American Philosophical Society (+ DIANE Publishing), 1953 [Reprinted 1980 and 1991].
- Bujuklić, Žika. *Forum Romanum – Римска држава, право, религија и митологија* [Prvo izdanje]. Beograd: Pravni fakultet u Beogradu & Javno preduzeće „Službeni glasnik“ (Biblioteka „Priručnici“), 2005.

• **Периодики (зборници, годишници, тематски збирки, специјализирани списанија, реви и журнари)**

**The Corpus Iuris Civilis in the Middle Ages: Manuscripts and Transmission from the Sixth Century to the Juristic Revival* (Brill's Studies in Intellectual History).

Proceedings of the International symposium 'Contemporary law, legal science and the Iustinian's codification' (Volume I and II). Skopje: University „Ss. Cyril and Methodius“, Faculty of law “Iustinianus Primus”, 2004.

*Зборник во чест на Иво Пухан. Скопје: Правен факултет, УКИМ, 1996.

Современото право, правната наука и Јустинијановата кодификација (том I и том II). Зборник на трудови од меѓународен симпозиум. Скопје: Правен факултет „Јустинијан Први“, УКИМ, 2004.